

І.А. Гапоненка

АКТУАЛЬНЫЯ ПЫТАННІ НАРМАЛІЗАЦЫІ ПІСЬМОВАЙ ПЕРАДАЧЫ СУЧАСНЫХ БЕЛАРУСКІХ ПРОЗВІШЧАЎ

Пісьмовая перадача антрапонімаў, і прозвішчаў у прыватнасці, у сучаснай беларускай мове адносіцца да ліку найбольш складаных тэарэтычных і практычных праблем, у межах якой існуе цэлы шэраг спрэчных пытанняў па некалькіх наступных параметрах.

Адносна напісання і словазмянення прозвішчаў па-беларуску. Так, цяжкім для практычнага прымянення з'яўляецца прапанаванае ў § 59 дзеючага арфаграфічнага звода ("Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі" 1959 г.) правіла перадачы на пісьме зычных [д] і [т], згодна з якім літары *дз, ц* або *д, т* у онімах трэба пісаць у залежнасці ад беларускага літаратурнага вымаўлення (гл., напрыклад, прозвішчы *Дзмітрэнка, Літвінаў, Мардвінаў*). Адсталым ад практыкі выглядае правіла з § 80, паводле якога ва ўласных імёнах перад пачатковым карэнным рэкамендавана не пісаць прыстаўное *в* (*Осінаў, Осінчык*) і інш. Пры скланенні прозвішчаў празмернымі выглядаюць некаторыя выключэнні, напрыклад, правіла з § 3 (Дадатак 1. Заўвагі аб уласных імёнах і прозвішчах) аб скланенні прозвішчаў, якія ўтвораны ад апелятываў-назваў прадметаў жаночага роду і заканчваюцца на *г, к, х*, у залежнасці ад роду носьбітаў (тыпу *Кніга, Мурашка, Саладуха*), пры тым, што прозвішчы такога тыпу з іншым канцавым асновы скланяюцца незалежна ад родавай прыналежнасці носьбітаў па тыпу адпаведных агульных назоўнікаў (*Скарына, Паходня, Бульба, Гушча*);

Адносна вызначэння нарматыўнай рускамоўнай формы беларускіх прозвішчаў. Як паказаў кароткі аналіз спісаў прозвішчаў з розных крыніц, найбольш часта непаслядоўнасць назіраецца пры перадачы такіх тыповых беларускіх фанетычных рыс як аканне і яканне (*Багатко і Богатко* ад *Бага́тка, Барадин і Бородин* ад *Барадзі́н, Альховик і Ольховик* ад *Альхо́вік, Агородников і Огородников* ад *Агара́днікаў, Антанюк і Антонюк* ад *Антаню́к; Багамаз* ад *Багама́з, Багамяко* ад *Багамя́ка, Багатенко* ад *Багаце́нка; Баравик* ад *Бараві́к, Барадавка* ад *Барада́ўка*, але *Бордачев* ад *Бардачо́ў, Бордович* ад *Бардо́віч, Богатенок* ад *Багаце́нак; Бялязо* ад *Бяля́за, Бяроско* ад *Бяро́ска*, але *Бедаш* ад *Бяда́ш, Беденко* ад *Бядзе́нка*), дзеканне і цеканне (*Рудзин і Рудин* ад *Рудзі́н, Дзядзько і Дядзько* ад *Дзядзько, Баця́н* ад *Баця́н, Баце́ко* ад *Баце́ка*, але *Батюто* ад *Бацю́та*), цвёрдасць беларускага

[р] і шыпячых (*Багрицевич* ад *Багрыцэвіч*, *Багринцев* ад *Багрынцаў*, *Багрий* ад *Багрый*, але *Багрышев* ад *Багрышаў*, *Батрынча* ад *Батрынча*), пераходу [в] у [ў] (*Баубель* і *Бавбель* ад *Баўбель*, *Баудилин* ад *Баўдзилин*, але *Бавгуль* ад *Баўгуль*, *Бавдей* ад *Баўдзей*, *Бавдило* ад *Баўдзіла*). Нярэдка таксама ў рускіх формах неапраўдана з'яўляюцца падвоеныя зычныя (*Байзулаў* – *Байзуллоў*, *Бе□гун* – *Бегунн*, *Басалыга* – *Бассалыго*). Назіраюцца і выпадкі варыянтнай графічнай перадачы беларускіх гукаў (*Счастный* і *Щасный* ад беларускага *Шчасны*), памылковыя замены зыходных гукаў (*Пелипенко* ад *Піліне□нка*).

Адносна запісу беларускіх прозвішчаў лацінскай графікай. Прынятая на сённяшні дзень у пашпартах сістэма запісу, на наш погляд, не можа лічыцца аптымальнай. У межах адлюстроўванага ў ёй англійскага варыянту лацінкі нельга дакладна перадаць многія характэрныя беларускія гукі: [ч], [ш], [ж], [шч], [ц]. Так, беларускія прозвішчы ў лацінскім графічным афармленні *abakunchuk*, *abanovich*, *abachunchyk*, *abaktsumenka*, *ablavatsky*, *abginets*, *abakshonak*, *abashyn* носьбіты розных графічных сістэм, заснаваных на лацінцы прачытаюць неаднолькава, а ад формаў *abakhin* (*абахін*), *abdzyushaw* (*абдзюшаў*), *ablazhey* (*аблажэй*), думаецца не кожны беларус здолее ажыццявіць адваротнае ўзнаўленне.

Нават такі павярхоўны пералік нявырашаных момантаў пераконвае, што строгая рэгламентацыя напісання і словазмянення прозвішчаў з'яўляецца выключна актуальнай задачай, паколькі аднастайнасць афармлення антрапонімаў выступае важнейшай умовай іх нарматыўнага функцыянавання, асабліва пры прымяненні ў юрыдычных дакументах і ўрэгуляванні грамадзянска-прававых адносінаў.

Аднак перш, чым вызначыць накірункі стандартызацыі, неабходна дакладна высветліць прычыны існуючай неўнармаванасці.

Як можна меркаваць, асноўнае кола праблем абумоўліваецца тым, што асаблівасці функцыянавання беларускіх прозвішчаў разглядаюцца часцей за ўсё ў агульным радзе з апелятыўнай лексікай, без уліку моўнай спецыфікі гэтай лексічнай групы. Прозвішчы ж складаюць замкнутую лексічную катэгорыю і займаюць асаблівае месца ў іменным парадыгматычным радзе, утвараючы своеасаблівую мікрасістэму. Як факт мовы яны павінны ў абавязковым парадку скланяцца і пісацца ў строгай адпаведнасці з правіламі арфаграфіі. Але як сацыяльны знак са спецыфічнай функцыяй прозвішчы не заўсёды змяшчаюцца ў рамкі агульнамоўных нормаў, што ўскладняе іх навуковае асэнсаванне і практычнае прымяненне.

Многія сур'ёзныя тэарэтычныя і практычныя праблемы ў адносінах беларускіх прозвішчаў выкліканы тым, што на працягу доўгага часу іх афіцыйны запіс ажыццяўляўся пераважна на рускай мове. Беларускія ж формы ўтвараліся (нярэдка дастаткова адвольна) ад рускіх і ў выніку падлеглі істотным скажэнням і былі пазбаўлены тыповых нацыянальных рыс. Ва ўжыванне ўвайшлі розныя арфаграфічныя варыянты аднаго і таго ж антрапоніма, што таксама адмоўна адбілася на пісьмовай практыцы.

Для паспяховага вырашэння любых спрэчных пытанняў істотным з'яўляецца глыбокае навуковае асэнсаванне праблемы. Навуковую ж базу па распрацоўцы пытанняў пісьмовай перадачы прозвішчаў на сённяшні дзень нельга прызнаць дастатковай, хаця беларускія антрапонімы былі аб'ектам разнапланавых анамастычных даследаванняў. Так, у працах Г.К. Усціновіч некаторыя беларускія антрапанімічныя асаблівасці разглядаюцца ў дыяхранічным аспекце, у І.А. Шумскай, В.А. Капытко маюцца публікацыі, у якіх вывучаюцца дыялектныя формы сучасных асабовых імёнаў, В.П. Рымша займаецца праблемамі паходжання антрапонімаў, працы В.В. Шура, В.А. Ляшчынскай прысвечаны пытанням функцыянавання ўласных імёнаў у сістэме літаратурнага твора і г. д. Антрапанімічная тэматыка закраналася такімі моваведамі як С.А. Янушкевіч, В.І. Рагаўцоў, Г.М. Мезенка, З.В. Шведава і інш. Аднак пры гэтым найбольш часта ў беларускай антрапаніміцы разгляду падлягалі такія іменалагічныя адзінкі як асабовыя імёны, якія разглядаліся, як правіла, у гістарычнай перспектыве. Сучасная ж прозвішчная сістэма даследавана далёка не так поўна.

Найбольш важнае слова ў вывучэнні беларускіх прозвішчаў належыць акадэміку М.В. Бірылу. Пачынаючы з 60-х гадоў XX ст., ён стварыў цэлы комплекс прац па беларускай антрапаніміцы розных гістарычных перыядаў. Важнейшыя з іх – тры манаграфіі пад адной назвай “Беларуская антрапанімія” (1966, 1969, 1982). Другі том – “Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі” – цалкам прысвечаны беларускім прозвішчам, іх паходжанню і структурна-граматычнай будове. Тыпалагічны і арэальны аспект беларускіх прозвішчаў разглядаўся ім у дакладзе “Тыпалогія і географія славянскіх прозвішчаў” на X Міжнародным з'ездзе славістаў (1988).

Разам з сур'ёзнай даследчай работай М.В. Бірыла вялікае значэнне надаваў папаўненню базы беларускіх прозвішчаў. Этап назапашвання прозвішчных тыпаў павінен быў папярэднічаць распрацоўцы нарматыўных асноў для выдання нарматыўных даведнікаў і слоўнікаў. Аднак пасля

адыходу з жыцця М.В. Бірылы праца па маштабным зборы беларускай антрапаніміі, яе сістэматызацыі і нармалізацыі прыпынілася.

На сучасны момант няма спецыяльных прац, прысвечаных такім аспектам як правапіс беларускіх антрапонімаў і іх перадачы па-руску і на лацінскую графіку. Пытанні скланення беларускіх прозвішчаў толькі фрагментарна асвятляюцца ў працах асобных аўтараў: Арашонкава Г.У., Лемцюгова В.П. “Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы” (1987), іх жа “Кароткі слоўнік беларускай мовы” (1994), Сцяцко П.У. “Культура мовы” (2002).

Безумоўна, у ходзе нарматыўнай работы карысным можа аказацца вопыт рускіх антрапанімістаў. На рускім моўным матэрыяле арфаграфію ўласных імёнаў як асобай моўнай катэгорыі грунтоўна даследавалі Суперанская А.В., Рэфармацкі А.А. (гл., напр., “Орфография собственных имен” (1965)), скланенню прозвішчаў прысвечана манаграфічнае выданне Л.П. Калакуцкай “Склонение фамилий и личных имен в русском литературном языке” (1984) і г. д. Аднак гэта не знімае вялікай патрэбы ў комплексным тэарэтычным даследаванні сучасных прозвішчаў беларусаў, якое было б заснаваным на беларускім масавым матэрыяле.

Такім чынам, актуальнай мэтай работы на сучасным этапе з’яўляецца як можна больш поўная фіксацыя сучасных беларускіх прозвішчаў, падрабязнае выяўленне заканамернасцяў і супярэчнасцей іх арфаграфічнага афармлення і змянення ў парадэгме, распрацоўка асноўных прынцыпаў перадачы беларускіх прозвішчаў на рускую мову, а таксама іх транслітарацыі лацінскай графікай.

Для гэтага неабходна сабраць па розных крыніцах (спецыяльныя навуковыя выданні, актавыя запісы аддзелаў ЗАГС, алфавітныя спісы тэлефонных даведнікаў, у тым ліку электронных, спісы студэнтаў ВНУ і інш.) максімальна поўны рэестр беларускіх прозвішчаў, ужывальных на тэрыторыі Беларусі ў нашыя дні; правесці ўдакладненне арфаграфічнага аблічча прозвішчаў, зважаючы, па-першае, на нормы нацыянальнай мовы, і, па-другое, на спецыфіку прозвішчаў як асаблівай моўнай катэгорыі, а менавіта ўласных імёнаў; распрацаваць паслядоўныя прынцыпы перадачы беларускіх фанетычных асаблівасцей пры напісанні беларускіх прозвішчаў па-руску і аптымальныя правілы іх перадачы лацінскай графікай.

Надзвычай актуальнай бачыцца і рэканструкцыя нацыянальных прозвішчых формаў, перш за ўсё таму, што гэта будзе садзейнічаць адраджэнню важнай часткі духоўнай спадчыны беларусаў. Акрамя таго, у адпаведнасці з міжнароднымі стандартамі толькі ад правільных

нацыянальных формаў магчымая адэкватная перадача прозвішчаў на іншыя мовы, у прыватнасці на рускую мову, што мае вялікае значэнне ў сітуацыі існуючага ў рэспубліцы беларуска-рускага двухмоўя. Нацыянальная форма будзе служыць базай і пры пераводзе прозвішчаў на лацінскую графіку, што ў апошні час набыло асаблівую вастрыню, паколькі з пашырэннем міжнародных кантактаў Беларусі як незалежнай дзяржавы беларускія прозвішчы сталі актыўна пранікаць ў лацінамоўныя тэксты.

Вынікам падобнай вялікай працы, на наш погляд, павінен стаць комплексны нарматыўны даведнік, які паспрыяў бы стандартызацыі беларускай антрапаніміі, задаволіў бы патрэбы пісьмовай практыкі, дазволіў зняць шматлікія пытанні практычнага прымянення прозвішчаў.

Г.І. Кулеш

ДАПАМОЖНІКІ ПА СПРАВАВОДСТВЕ 1920-Х ГАДОЎ ЯК КРЫНІЦА ГІСТОРЫІ АФІЦЫЙНА-ДЗЕЛАВОГА СТЫЛЮ

З прычыны атрымання мовай дзяржаўнага статусу і правядзення палітыкі беларусізацыі ў 1920-я гады з’яўляюцца першыя дапаможнікі для ажыццяўлення справаводства па-беларуску. Як адзначаюць аўтары даследавання “История и организация делопроизводства в Беларуси” Э.Н. Давыдава і А.Е. Рыбакоў, “галоўная іх асаблівасць заключалася ў тым, што узоры дакументаў, распрацаваныя ў рускім справаводстве, і правілы работы з імі пераносіліся на беларускую глебу, а першачарговая ўвага ў іх надавалася справодчай лексіцы і тэрміналогіі” [1, с. 9]. Аднак неабходна адзначыць, што увага да лексікі і тэрміналогіі ў розных дапаможніках аддавалася неаднолькавая. Іх складальнікі мелі неаднолькавыя мэты, а гэта прадвызначыла і кардынальныя адрозненні ў структуры, змесце.

Сапраўды, дапаможнік пад назвай “Дзелавод”, складзены Сяргеем Серадой, змяшчае не толькі ўзоры афіцыйных папер. Больш за тое, спіс афіцыйных папер і іх узоры займаюць усяго толькі 23 старонкі са 135. Рэшта дапаможніка – моўны матэрыял: выразы, якія ўжываюцца ў афіцыйнай перапісцы; некаторыя звесткі з беларускага правапісу; кароткі руска-беларускі слоўнік канцылярскай лексікі; спісы дзяржаўных і грамадскіх устаноў БССР, гарадоў, мястэчак і раённых цэнтраў; назвы месяцаў і дзён тыдня; уласныя назвы. Такі змест цалкам адпавядаў сфармуляванай аўтарам мэце – “забяспечыць ведамі з беларускае мовы